

**Від соціал-демократичних проектів
балканської та радянської конфедерацій до практики єврейської
культурно-національної автономії в Україні**

Марія Тортіка

доктор історичних наук, професор кафедри історії, музеєзнавства та
пам'яткознавства, Харківська державна академія культури,

Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна

torteka@ukr.net, ORCID: 0000-0001-9674-5629

Ця стаття пов'язана з вивченням не лише специфіки національного питання як такого, і, відповідно, з практикою його вирішення на рівні міжнародної соціал-демократії початку ХХ століття, а й з дослідженням його як частини більш ніж актуального на сьогодні розділу міжнародної конфліктології. Ситуація, що складається в сучасному світі, а саме постійне зростання політичної, економічної, соціальної та етнічної напруженості, веде до пошуку більш еластичної моделі внутрішньодержавного управління ресурсами та міждержавного політичного регулювання. Фіксована історичною наукою циклічність у поступовій динаміці світового розвитку свідчить, що з подібними сплесками політичної активності людська цивілізація стикається постійно. Реакцією на подібне загострення на межі ХІХ-ХХ ст. став пошук альтернативних моделей державного устрою, якими міжнародна соціал-демократія намагалася скористатися при вирішенні такого болючого питання, як національне.

Авторка піддає аналізу три моделі державного проектування, дві з яких (балканський та радянський проекти) відповідали критеріям

міжсуб'єктного конфедеративного принципу, тоді як третій (український) проєкт швидше можна позначити як внутрішньосуб'єктний чи автономістський. Причому в такому контексті автономістський проєкт виявлявся максимально привабливим для вирішення наболілих національних проблем, подібних до македонського питання на Балканах і єврейського питання в пізній Російській імперії та ранньому СРСР. Так, у тому і в іншому випадках проблема єврейської самоідентифікації відіграла ключову роль, вказуючи на перспективність для єврейського населення Солуні македонської автономії та можливість самостійної політичної організації російського, українського та білоруського єврейства в контексті автономістської стратегії Серпневого блоку в цілому та Загального єврейського робочого союзу (Бунд), зокрема. Однак, незважаючи на загальну привабливість балканського та радянського проєктів, перспектива їхньої реалізації спочатку викликала більше запитань, ніж відповідей. Водночас сама платформа єврейської культурно-національної автономії, реалізована в умовах політичної практики УНР, на деякий період дала єврейському населенню України ілюзію політичної значущості та перспективи політичної самоорганізації. Перша світова війна, пов'язаний з нею розпад світових імперій, жорстка обмеженість національної політики більшовицької партії – все це не дозволило реалізуватися і без того досить аморфним конфедералістським формам потенційних державних утворень. Проте слід наголосити, що проєктування конфедеративної державної моделі з урахуванням автономістських завдань національних суб'єктів стало унікальним досвідом пошуку національної ідентичності в умовах сучасної державотворчої політики, інакше кажучи спробою співвіднесення національного та державного у світовій геополітиці першої чверті ХХ століття.

Ключові слова: конфедерація, Балкани, пізня Російська імперія, СРСР, Україна, соціал-демократія, лівий центризм, автономія, єврейство.

**From Social Democratic Projects of the Balkan and Soviet Confederations
to the Practice of Jewish Cultural and National Autonomy in Ukraine**

Maria Tortika

DSc (History), Professor of the Department of History, Museology and
Monument Studies, Kharkiv State Academy of Culture,

Bursatsky Uzviz, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine torteka@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9674-5629

This study is connected with the study of not only the specific of the national question as such and, accordingly, with the practice of resolving it at the level of inter national social democracy at the beginning of the 20th century, but also with the study of the national question as part of a more than relevant issue of international conflictology today, the resolution of which can fundamentally affect the development of the entire modern civilization. The situation that is developing in the modern world, namely – the constant growth of political, economic, social and ethnic tension, – all this leads to the search for a more elastic model of intrastate resource management and interstate political regulation. The cyclicity in the dynamics of world development, fixed by historical science, shows that human civilization constantly encounters such bursts of political activity. The reaction to such an aggravation at the border of the 19th – 20th centuries was the search for alternative models of the state structure, which international social democracy tried to use in solving such a painful issue as a national one.

In this study, three models of state design were analyzed, two of which (the Balkan and the Soviet project) met the criteria for inter-subject confederal design, while the third (Ukrainian) project can rather be described as intra-subject or autonomist. Moreover, in this context, the autonomist project turned out to be the most attractive for solving urgent national problems, like the Macedonian issue in the Balkans and the Jewish one in the late Russian Empire and the early USSR. So, in both cases, the problem of Jewish self-identification played a key role, pointing to the prospects for the Jewish population of Soluni of Macedonian autonomy and the possibility of an independent political organization of Russian, Ukrainian and Belarusian Jews in the context of the autonomist strategy of the August Bloc as a whole and the General Jewish Workers Union, in particular. However, despite the general attractiveness of the Balkan and Soviet projects, the prospect of their implementation initially raised more questions than answers. While the same platform of Jewish cultural and national autonomy, implemented in the conditions of the political practice of the UNR, for some time gave the Jewish population of Ukraine the illusion of political significance and the prospect of political self-organization. The First World War, the collapse of world empires that followed it, the severe limitation of the national policy of the Bolshevik Party – all this did not allow the already rather amorphous confederalist forms of potential state formations to be realized. Nevertheless, it should be emphasized that the design of a confederal state model, taking into account the autonomist tasks of national subjects, has become a unique experience in the search for national identity in the conditions of modern state-forming politics, in other words, an attempt to correlate the national and the state in the world geopolitics of the first quarter of the 20th century.

Keywords: confederation, Balkans, late Russian Empire, USSR, Ukraine, social democracy, left-centrism, autonomy, Jewry.

Ситуація, що складається в сучасному світі, а саме – постійне зростання політичної, економічної, соціальної та етнічної напруженості – веде до пошуку більш еластичної (передусім контрольованої самим суспільством) моделі внутрішньодержавного управління ресурсами та міждержавного політичного регулювання. Фіксована історичною наукою циклічність у поступовій динаміці світового розвитку показує, що з подібними сплесками політичної активності людська цивілізація стикається постійно. Реакцією на подібне загострення на межі XIX-XX ст. став пошук альтернативних моделей державного устрою, якими міжнародна соціал-демократія намагалася скористатися під час вирішення національного питання, принципового для більшості конгресів Другого Інтернаціоналу. Безумовно, подібні концепції були використані далеко не лише соціал-демократами¹, однак саме ідеологи соціал-демократичних партій і рухів зуміли побачити в подібних моделях захист від інтеграційно-шовіністичних концепцій імперських держав, які просували пангерманізм, панславізм, пантюркізм тощо у розвиток міжнаціональних відносин. Отже, вивчення соціал-демократичних проєктів державного регулювання, спрямованих на зняття структурних криз під час переходу з однієї еволюційної фази в іншу, погляд на них як на спробу стабілізації на державному рівні економічних та політичних відносин усередині конфліктних багатонаціональних регіонів сьогодні є більш ніж актуальним².

¹ Див., наприклад: (Guugo; Bakunin 2017; Babkina, Mikhaleva, Rodich, Shishkareva, Loisha 2017; Cameron 2004).

² Докладніше про це, див., наприклад: «Парадигма циклічності світової політики» (Парадигма); а також під редакцією А. В. Смоліна "Від національних держав до єдиної Європи" (Ot natsional'nykh gosudarstv ... 2016), «Об'єднана Європа: від мрії до реальності» (Vidnyans'kyu, Martynov 2010, 223-229) та інш.

Прийнята в 1899 р. Брюннська програма³ австрійської соціал-демократії дала поштовх для розвитку державних концепцій, які, з одного боку, передбачали зростання конфедеративних тенденцій, з іншого, стабілізацію (у межах потенційних міждержавних угод), ролі територіальної і культурно-національної автономії. Сама історична логіка подій висунула на передній план у такому контексті питання про державне регулювання становища Македонії на Балканах та єврейської культурно-національної автономії в пізній Російській імперії (і далі, на перехідному революційно-демократичному етапі, у форматі суб'єктів майбутнього СРСР), роблячи подібні проєкти форпостом соціал-демократичного державного регулювання. Так, на межі XIX-XX ст. виникли і посіли вагоме місце в дискусіях міжнародної соціал-демократії проєкти Балканської конфедерації, Сполучених штатів Росії (проєкт, що спирався на концепцію Сполучених штатів Європи⁴) і більш локальне проєктування єврейської культурно-національної автономії. У цьому зв'язку варто особливо наголосити, що практичним відображенням державного проєктування соціалістичних партій Східної та Південно-Східної Європи виявилася саме ідея єврейської культурно-національної автономії, реалізована в Українській Народній Республіці (УНР).

Таким чином, внутрішньополітичні реалії УНР, з подальшим переформатуванням єврейських політичних інституцій у більшовицькі («червоні») єврейські культурно-просвітницькі структури, дозволили дещо пригальмувати зовнішні інтеграційні процеси, які продовжувала активно

³Брюннська програма австрійської соціал-демократичної партії була націлена на вирішення (звісно, передусім у контексті соціалістичної доктрини) національного питання в багатонаціональній державі. Окрім того, вона регулювала основні напрямки реалізації територіальної автономії з уточненням принципів культурно-національної автономії. Програму було прийнято у вересні 1899 р.

⁴Серед ідеологів такого напрямку доцільно згадати представників австрійської та німецької соціал-демократії (О. Бауер, К. Каутський), російсько-німецького соціаліста Парвуса (Гельфанда), російського соціал-демократа, засновника IV Інтернаціоналу Л. Троцького та інших (Gusev 2020, 173-188).

впроваджувати тепер уже радянська влада, що вимушено терпіла мало зрозумілі, а тому підозрілі єврейські культурні та освітні установи. Саме цей момент практичної реалізації концепцій державного проєктування, характерних для східноєвропейської соціал-демократії, забезпечив деяку політичну консервацію єврейського питання, а разом з тим і часткове збереження єврейської культурної спадщини в Україні. Отже, *об'єктом* цього дослідження є конфедералістські концепції: балканської («східної») конфедерації і конфедеративне проєктування в СРСР, що притаманне раннім етапам його формування. Тоді як *предметом* слід вважати проєкт єврейської культурно-національної (персональної) автономії, елементи якого різною мірою реалізовувалися на всіх етапах української національно-демократичної революції. Крім того, практичний інтерес становить діяльність Солунської єврейської групи, пізніше єврейської секції в македонській Соціалістичній робітничій федерації (більш відомої як Federacion), а саме політичні погляди та публіцистична діяльність представників цієї організації, спрямована на демократичне вирішення «македонського питання». Йдеться про вибір курсу на формування державного статусу Македонії як суб'єкта потенційної Балканської конфедерації (федерації, союзу). У цьому контексті предметом нашого дослідження можна вважати й публіцистичну спадщину Аврама Бенароя, Ангел Томова, Димитра Влахова та інших македонських і болгарських політиків єврейського походження⁵.

Така постановка об'єкта і предмета зумовила мету дослідження. Вона полягає у вивченні соціал-демократичних концепцій державного будівництва на Балканах і в ранньому СРСР, що своєю чергою має

⁵ Дональд Кватард, голландсько-американський історик, один з авторів дослідження «Jews, Turks, and Ottomans: A shared history, Fifteenth through the Twentieth century», називає Аврама Бенароя, Ангела Томова і Димитра Влахова сефардськими євреями [Jews, Turks, and Ottomans...2002]. Імовірність подібного походження зазначених болгаро-македонських політиків побічно підтверджує видання Соціалістичної робітничої федерації, з якою вони так тісно були пов'язані, та «Работнически весник», який виходив з серпня 1909 року чотирма мовами: болгарською, грецькою, турецькою і так званім ладіно, що є застарілою назвою іспано-єврейської мови сефардів (Hristakudis 1998-1999, 241-247).

дозволити визначити місце культурно-національної автономії в конфедеративному проектуванні соціал-демократичних партій Східної та Південно-Східної Європи. На практиці – це вивчення автономістської єврейської стратегії в Україні та на Балканах.

Документальна база цього дослідження досить різноманітна: політико-публіцистична спадщина таких видатних соціал-демократичних діячів, як К. Каутський (Kautskiy 1906; 1917); теоретиків австромарксизму О. Бауера (Bauer 2004) і К. Реннера (Renner 1906); болгарських та македонських соціал-демократів – П. Делірадева (Deliradev 1909; 2007), К. Раковського (Rakovskiy 1911a; 1911б), Р. Аврамова (Avramov 1911), А. Бенероя (Beneyou); представників російського марксизму (зокрема, лівого центрizmu) Ю. Мартова (Martov 1918), Л. Троцького (Trotskiy 1918; та інш.); автономістського єврейського напрямку в російському марксизмі – В. Медема (Medem 1906), М. Рафеса (Rafes1923) та інших.

Історіографія проблеми також досить різноманітна. По-перше, це роботи болгарських дослідників, у яких розглядаються перспективи балканського державного проектування в контексті демократичного, потенційно соціал-демократичного, розвитку регіону. Зокрема, це дослідження болгарських істориків Ж. Дамянної (Damyanova 1988, 236-270; 1989, 118-144), Й. Йотова (Yotov 1969; 1971, 5-41), М. Марінової (Marinova 1975), К. Пінкас (Pinkas 1981), Г. Пирванова (Parvanov 1993, 357-421; 1984, 444-458; 1997), Д. Коена (Koen 1969, 169-185) та інших.

Пострадянський історіографічний вектор, орієнтований на вивчення проблем державного соціал-демократичного проектування, зачіпають роботи російських авторів З. Тютюкіна (Tyutyukin 2005. 197-240; 2005, 248-255), О. Волобуєва (Volobuyev 1998, 24-43), І. Урілова (Urilov 1997), українсько-болгарського історика М. Станчева, українсько-американського

дослідника Г. Чернявського (Stanchev 2004; Stanchev, Chernyavskiy 2008; Chernyavskiy 2010) та інших.

До окремого історіографічного напрямку у контексті цієї теми належать праці з єврейської тематики у загальноросійському соціал-демократичному русі та безпосередньо в єврейському соціалістичному русі 1917-1922 рр. в Україні. Це класичні дослідження М. Бухбіндера (Buhbinder 1925), С. Дубнова (Dubnov 1923), роботи другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Наприклад, дослідження Г. Абрамсона (канадсько-американського історика, книга якого була перевидана у Києві 2017 р.) (Abramson 2017), російських дослідників О. Будницького (Evrei i russkaya revolyutsiya ... 1999; Mirovoy krizis ... 2005), Л. Мілякової (Kniga rogomov ... 2007), українських істориків В. Гусева (Husev 1992, 24-34), А. Безарова (Bezarov 2010; Bezarov) та деяких інших фахівців⁶. Західний досвід осмислення принципів лівоцентристської зовнішньополітичної стратегії пов'язаний з роботами, принаймні частково, Джуліуса (Юліуса) Браунталя (Brauntal 1967), Жоржа Хоупта (Haupt 1986), Пола Дюмона (Istoriya na Osmanskata imperiya), Дональда Кватарда (Jews, Turks and Ottomans 2002) та інших⁷.

Методологічний інструментарій статті базується на засадах неопозитивізму та соціального детермінізму, що дає змогу, досліджуючи різні аспекти проблеми, залучати порівняльний аналіз, використовувати критерії ретроспективного та хронологічно-типологічного методів.

Отже, різке загострення зовнішньополітичних відносин напередодні Першої світової війни змусило представників більшості лівих партій сходу та південного сходу Європи шукати адекватні для соціал-демократичного руху шляхи вирішення питань внутрішньопартійного та

⁶Див., наприклад: (Lazorovich; Tortika 2020, 75-100).

⁷Див., наприклад: (Okan 1960, 92-105).

загальнодержавного будівництва. У такому контексті перед ідеологами соціалізму гостро постало питання співвідношення національного і соціального в теорії марксизму, що на прикладному рівні почало серйозно впливати на характер політичної тактики кожної конкретної партії Другого Інтернаціоналу. В ширших за соціальним складом і тому організаційно еластичніших соціалістичних партіях Західної Європи підхід до вирішення національного питання не відчувався настільки болісно і гостро, як це характерно для аналогічних партій у Східній Європі, зокрема, на Балканах. Фактично можна говорити про те, що перед представниками марксистської ідеології найбільших європейських країн постало питання про співвідношення загальносоціалістичного та етнічного, тоді як для молодших і радикальніших партій Східної Європи це питання формулювалося скоріше як співвіднесення етнічного та інтернаціонального в національній практиці марксизму. Слід зазначити, що теоретично це питання не викликало принципових розбіжностей, оскільки пріоритет класової стратегії марксизму однаково визнавався всіма соціал-демократичними партіями світу, насамперед Європи, проте на практиці справа була далеко не настільки однозначною.

За зовнішнім стійким запереченням класових компромісів у політичному житті низки соціалістичних партій та груп Східної Європи, Росії та Балкан (зокрема, у Болгарії, Македонії, Сербії, Румунії тощо), ховався принциповий розкол соціалістичної тактики. У балканському регіоні цей конфлікт найяскравіше заявив про себе у дискусії з приводу висунутої болгарськими лівими центристами (ліве крило Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (об'єднаної⁸) концепції Балканської (Східної чи Балкано-Турецької) конфедерації.

⁸Болгарська робітничо-соціал-демократична партія (об'єднана), скорочено БРСДП(о), виникла після приєднання Союзу «Пролетар» до партії «широких соціалістів» у 1909 р. Сама ж партія «широких соціалістів» (БРСДП (ш. с.)) так само, як і партія «тісних соціалістів» (БРСДП (т. с.)), виникла після розколу БРСДП у 1903 р.

Ідея Балканської конфедерації, тобто політичного об'єднання балканських країн з урахуванням інтересів і прямого впливу Османської імперії, не була для болгарських політиків новиною. Зокрема, «...ідея прямої угоди з младотурками, – писав прем'єр міністр Болгарії І. Є. Гешов, – займала мене довгий час до і після того моменту, коли у березні 1911 року я став при владі» (Гешов). Однак подібного інтересу до болгарсько-турецького зближення не поділяли представники ортодоксальної соціал-демократичної партії (БРСДП (т.с.)), які бачили в ньому, як писав Д. Благоєв, виключно гонитву за збереженням «міністерських крісел». У першому десятилітті ХХ ст. всередині болгарського соціал-демократичного руху склалися дуже напружені відносини, які фактично зафіксували важливий для болгарського соціалізму конфлікт. Цей конфлікт набув свого вираження в гострій ідейній розбіжності між радикалами (БРСДП (т. с.)), реформістами (БРСДП (ш. с.)) та лівим крилом майбутньої БРСДП (об'єднаної). Остання партія об'єднала в собі початково самостійний «Соціал-демократичний союз "Пролетар"» та партію «широких соціалістів» (БРСДП (ш. с.)), про що вже згадувалося раніше. Власне, представники центристської «лівиці» БРСДП (о) якраз і стали ініціаторами принципової дискусії щодо підтримки проєкту Балканської конфедерації.

Напередодні Балканських воєн і напередодні Першої світової війни більшість прихильників младотурецької революції, принаймні спочатку, виявилися схильними до пошуку ширших політичних компромісів. Ситуація ускладнювалася тим, що антикризова політика младотурків уперлася, з одного боку, в невирішене македонське питання, тоді як з іншого її дестабілізувало питання про Протоки, які мали величезне значення в системі міжнародних відносин, особливо в контексті зростаючого протистояння Великої Британії та Німеччини. В результаті все

це вело до загального ослаблення і без того вкрай нестійкого становища керівництва країни. Як наслідок, офіційна Туреччина намагалася лавірувати у каламутній воді європейської політики, вважаючи її зітканою із системи противаг, блоків та тимчасових компромісів, у рамках яких могло б з'явитися місце і для турецької зовнішньої політики. Про це, зокрема, писав турецький посол у Відні А. Мавройені-бей, котрий відзначав характерний для європейських політичних альянсів сплав із особистих амбіцій та взаємних зобов'язань, що, у разі вдалого зовнішньополітичного лавірування, могло утримати Османську імперію від сповзання в світовий конфлікт, що стрімко наближався (Aganson).

Ця завуальована схильність турецьких еліт до компромісної стратегії на теренах великої європейської політики неймовірно драгувала болгарських радикальних соціалістів, які були готові протиставити подібній тактиці жорсткий соціальний тиск балканського, а в перспективі й об'єднаного болгарсько-турецького пролетаріату. Таким чином, представники радикального спрямування болгарської соціал-демократії бачили шлях до вирішення македонського питання у створенні єдиної Балканської соціалістичної федерації. У контексті реалізації подібної стратегії вони наполягали на послідовній соціалізації регіональних бізнесових еліт, стверджуючи, що революційна ініціатива буржуазії можлива лише тоді, коли вона втратить всю свою власність (Vlaguev 1960, 497). Можна тільки здогадуватися, з яким оптимізмом подібні гасла повинні були зустріти ліберально-демократичні партії Балканського півострова, так само як і політичні еліти вкрай нестабільної Османської імперії, для якої будь-яке, навіть набагато менш радикальне соціальне «потрясіння», могло закінчитися політичним колапсом і остаточним розпадом імперії.

Втім, подібний напрям у зовнішній політиці радикальної «тесосоціалістичної» партії не підтримували навіть самі соціалісти, зокрема її поміркованіші представники. Так, проти негнучкої, відверто непримиренної позиції БРСДП (т. с.) висловлювалися лідери правого крила БРСДП (о), які, одночасно, не виключали для себе перспективи військового, якщо не загальносвітового, то локального, балкансько-турецького конфлікту⁹. Крім того, прямо не підтримували подібні «тісняцькі» ініціативи ліві центристи, які вважали, що питання внутрішньопартійної єдності може бути вирішене у контексті регіонального загальнодемократичного зближення на Балканах (з Туреччиною чи без неї). Як наслідок, болгарський лівий центрист Роман Аврамов іронічно назвав виступи лідерів БРСДП (т. с.) «тісняцьким глибокодумством» (Аврамов 1911), а ідеологи «лівиці» паралельно з концепцією Балканської федерації анонсували свій альтернативний проєкт Балканської (Балкано-Турецької) конфедерації чи Східного союзу.

Слід зазначити, що центристські погляди на перспективи Балканського союзу виявилися особливо близькими до політичної логіки соціаліста П. Делірадева, одного з найвідоміших у Македонії лівих болгарських центрстів. Зокрема, він писав, що до Східної конфедерації (розглядаючи Балканську конфедерацію саме як Східну) мають увійти такі балканські країни, як Болгарія, Сербія, Чорногорія та Румунія, а крім того, Греція, європейська та азійська Туреччина (Deliradev 1909). Таким чином, йшлося про територію з населенням приблизно у 50 млн людей. Безперечно, така глобальна державна перспектива не могла не припускати цілої низки конкретних, продиктованих природним процесом політичної модернізації, загальнодемократичних положень. Зокрема П. Делірадев у

⁹Див. про це докладніше праці болгарського соціаліста, члена БРСДП (ш.с.), з 1914 р. члена Демократичної партії Болгарії, яскравого болгарського політика та публіциста Г. Василєва (Vasilev 1991; Vasilev 1910, 547-550) тощо.

своїй публіцистиці констатував, що монархія поступово відходить у минуле, а її інститути вже мало відповідають сучасним реаліям розвитку народів Східної Європи та Малої Азії. Перетворюючи цю думку на парадокс, автор книги «Балканська конфедерація» резюмував: «З сокирами та казармами не можна поливати дерево культури». Для цього мають бути утворені нові демократичні інститути: від шкіл та училищ до залізниць і пароплавів, «необхідним є економічний розквіт» (Deliradev 1909, 44).

Таким чином, незважаючи на притаманний соціалістам класовий пафос, у питанні про характер Східної конфедерації болгарські ліві центристи прагматично наполягали на необхідності формування перехідного типу майбутнього Союзу. Безперечно, підкреслювали вони, створення федеративної республіки на соціально-класовій основі – це стратегічна мета всіх соціалістів у балканському регіоні. Жоден соціал-демократ не виступатиме проти республіки на користь монархії, якщо є хоч якісь реальні перспективи для встановлення останньої (Rakovski 1911b). Однак, розвивав далі свою думку болгарський лівий центрист К. Раковський, сучасний стан балканської політичної системи поки що не дозволяє соціалістам говорити про реалізацію програми регіональної республіки вже сьогодні. У зв'язку з цим П. Делірадев і К. Раковський зверталися до більш широкої перспективи можливого балкансько-турецького союзного об'єднання, і обидва приділяли особливу увагу концепції послідовної державної федералізації балкансько-турецького регіону. Власне, з погляду П. Делірадева, саме цей проект мав стати точкою відліку для консолідації «країн навколо Босфору» (Deliradev 1909). Перший крок цьому шляху, на думку П. Делірадева, було зроблено під час младотурецької революції. Після подій 1908 р. він писав, що революція в Туреччині гіпотетично може змінити навіть сам принцип зближення балканських народів. Саме на такому фундаменті може бути

збудовано об'єднання Малої Азії та Балканського півострова. Основою для зазначеної політичної перспективи, – наголошував П. Делірадев, – має стати «...об'єднання Балкан із розширенням... на Близькому Сході та в контексті принципів конфедерації та федерації...»¹⁰ (Deliradev 1909, 11).

Цікаво, що одним із підсумків досить широкого обговорення у соціал-демократичному середовищі проекту Східної конфедерації стала активна, принаймні на рівні публіцистики, реакція на це питання багатьох зарубіжних соціал-демократів. Зокрема, особливий інтерес викликала перспектива розбудови Східного союзу (конфедерації) як державного інструмента, необхідного для врегулювання міжетнічних конфліктів у Македонії. Найбільш розгорнуто та зацікавлено відгукнувся на ідею болгарської «лівиці» такий відомий російський соціал-демократ, як Л. Д. Троцький. Він був автором «Балканських есе», де багато уваги приділив становищу турків, вірмен, греків, євреїв, албанців, болгар, курдів, котрі проживали в на північному заході Османської імперії (Trotsky. Balkanskiye pis'ma). Пізніше значна частина його особистих нотаток і публікацій цього періоду була перероблена в єдиний том, виданий 1926 р. під назвою «Перед історичним кордоном. Балкани та Балканська війна» (Trotsky 1926).

Активна позиція Л. Д. Троцького щодо характеру Балканської конфедерації не була випадковою. Оскільки він, з одного боку, послідовно розвивав погляди представників австрійської соціал-демократії, передусім центристів, на питання про перспективи державного будівництва багатонаціональних союзів і державних об'єднань. З іншого боку, не дивлячись на охолодження у взаємовідносинах Парвуса (Гельфанда) і Троцького, останній не міг моментально і беззастережно перекреслити подібні багаторічні контакти і заперечувати вплив Парвуса на формування

¹⁰Орфографія П. Делірадева

власного політичного світогляду. Отже, саме Троцький довгий час залишався найпослідовнішим прихильником створення Сполучених штатів Європи, про перспективу яких він розмірковував до останнього дня і в яких бачив політичний щит для обмеження економічного та політичного впливу американського чи, точніше, американсько-англосаксонського вектору на об'єднану Європу (Trotsky. Razoruzheniye i Soyedinennyye Shtaty Evropy...).

Слід підкреслити, що саме Л. Троцький, будучи одним із найбільш послідовних прихильників лівого центризму в Росії, намагався об'єднати у своїй концепції внутрішньопартійне будівництво та зовнішню політику РСДРП, меншовицьке та бундівське бачення перспектив національного розвитку в пізній Російській імперії. Національна програма Бунду стала одним з елементів об'єднавчої платформи Серпневого руху, який отримав схвалення німецької соціал-демократії в особі СДПН, а також представників австрійської соціал-демократії, на висновки яких спиралися лідери Бунду, розробляючи свій проєкт єврейської національно-культурної автономії. Ще 1903 р., майже одночасно з Другим з'їздом РСДРП, Л. Д. Троцький був присутній на Шостому сіоністському конгресі у Базелі, де головував Т. Герцль, ідеї якого не захопили молодого Троцького. Рішучий противник сіонізму, він бачив шлях до вирішення єврейського питання у розвитку єврейства в межах національної держави і на цьому етапі виявляв готовність співпрацювати з Бундом та сприймати його концепцію єврейської автономії як частину політичної платформи Серпневого блоку. Можна припустити, що погляди Троцького на специфіку вирішення єврейського питання в контексті політичної програми лівого російського центризму не могли не вплинути на його позитивне сприйняття концепції Балканської конфедерації. У межах подібної зовнішньої стратегії, тепер уже болгарського соціалістичного центризму, також було можливе

вирішення вже не саме єврейського, а македонського питання в контексті загальної демократизації політичного простору Балкан, як пропонували ідеологи центристської «лівиці» БРСДП (о). У деяких випадках, як уже зазначалося вище, цей регіон міг бути розширений за рахунок регіональних політичних та економічних інтересів азійських вілайєтів Османської імперії.

Однак тут виникає цікавий нюанс, на який, безперечно, слід звернути увагу. Після початку младотурецької революції наприкінці літа 1908 р. в Салоніки (Солунь) з Пловдива приїжджає відомий болгарський соціаліст, один із засновників соціалістичного руху в Македонії, один із творців соціалістичної партії Греції, політик і публіцист єврейського походження А. Бенероя. Будучи членом БРСДП (ш. с.), він насправді виявляється набагато ближчим до представників соціалістичної «лівиці» БРСДП(о), ніж до реформістського крила цієї партії. На момент младотурецької революції серед колишніх «пролетарців» було можливим спостерігати досить сильні протурецькі (точніше младотурецькі) настрої. Паралельно підтримка ВМОРО¹¹ стає фактично політичним кредо зовнішньої платформи болгарської соціалістичної «лівиці». Отже, А. Бенероя разом з болгарськими соціалістами¹² П. Делірадевим, Н. Стойновим, А. Томовим, Н. Харлаковим та іншими працює в щільній співпраці з лідерами ВМОРО та представниками младотурецької влади, паралельно наголошуючи на створенні єврейської соціалістичної групи в Македонії. Згодом на базі цієї організації досить швидко було засновано «Соціалістичну робітничу федерацію» (мовою ладино – «Federacion»), яка стала фундаментом для розвитку не тільки македонської, а й, як писав депутат турецького парламенту соціаліст Д. Влахов (Влахов), всієї турецької соціал-демократії.

¹¹ВМОРО – Внутрішня македонсько-одринська революційна організація. Позиціонувала себе як національно-визвольна організація, метою якої було досягнення автономії Македонії у складі Османської імперії.

¹² Багатьох із них у сучасній історіографії, наприклад П. Делірадева, через його активну політичну діяльність у Македонії, часто помилково називають македонськими соціалістами.

До початку Першої світової війни Солунь багато в чому залишався традиційним єврейським містом, за що заслужив прізвисько «балканський Єрусалем», підхоплене багатьма сучасними авторами¹³. У дуже численному єврейському середовищі цього поки що турецького міста були сильні позиції сіоністів. Досить сказати, що у Солуні деякий час жив і навчався Бен Гуріон. У той же час серед солунських євреїв послідовно зростала кількість прихильників економічної інтеграції єврейської спільноти в політичний простір Османської імперії. Перспектива руйнування мультикультурного контексту європейських провінцій Османської імперії (як в економічному, так і політичному плані) стала серйозним імпульсом для зростання подібних настроїв, що змусило багатьох македонських євреїв шукати політичну альтернативу традиційному способу їхнього життя.

Соціалістична федерація, що мала у своєму складі велику єврейську секцію, стала важливим фактором політичної активності єврейського населення Македонії. Таким чином, пов'язані з ВМОРО та младотурками представники єврейського соціалістичного руху в Македонії цілком природно обрали курс на Балканську конфедерацію (федерацію, союз), вбачаючи в ній можливість протиставлення своєї ідентичності (культурної, економічної та політичної) потенційному грецькому впливу в цьому регіоні.

Отже, Л. Д. Троцький підтримує концепцію Балканської конфедерації, висунуту «лівицею» БРСДП(о), й одночасно робить ставку на Бунд, приймаючи автономістську програму єврейського Союзу як національну платформу Серпневого блоку.

¹³До 1913 р. загальна кількість жителів Солуні становила приблизно 160 тис., з яких понад 61 тис. ідентифікувало себе як євреї (Kazakov 1998-1999, 103-114, 110).

Цікаво, що під час свого перебування на Балканах (напередодні та під час Балканських воєн) він відновлює контакти з К. (Х. Г.) Раковським, про якого Дж. Браунталь писав, що той один вартий усього Балканського Інтернаціоналу. Болгарський і румунський соціал-демократ, представник Міжнародного Соціалістичного Бюро (МСБ), К. (Х. Г.) Раковський стає близьким другом Троцького, і ці дружні стосунки, зовсім не характерні для іронічного та уїдливого Троцького, зберігаються до кінця їхнього життя. К. (Х. Г.) Раковський повертається із Західної Європи на Балкани з мандатом МСБ на об'єднання болгарського соціал-демократичного руху. Проте представники «тісного соціалізму» вбачають у його місії спробу зазіхання на чистоту розвитку болгарського марксизму на класовій основі. Саме в цій ситуації для посилення позиції Раковського на Балкани приїжджає Троцький, відомий своїми «примиренськими» поглядами та сприянням об'єднавчому процесу всередині російської соціал-демократії. Отже, крім зовнішньополітичного процесу демократизації регіону, концепція Балканської конфедерації набуває внутрішнього значення об'єднавчого символу болгарського соціалістичного руху, а також і тактичної самобутності болгарської «лівиці» БРСДП(о). Неформальною платформою соціалістичного центрizmu в Болгарії стає видання «Наперед», яке К. (Х. Г.) Раковський видає упродовж 1911 року.

В травні 1910 і в листопаді 1911 років К. (Х. Г.) Раковський отримує особисте запрошення А. Бенероя та офіційне запрошення від керівництва «Federacion». Внаслідок чого К. Раковський приїздить в Солунь «...як представник МСБ». Там він, зокрема, бере участь у першотравневому мітингу (1910 р.), виступає на мітингу «Federacion» (4 листопада 1911 р.) і навіть погоджується прочитати кілька лекцій «...з проблем балканського та міжнародного соціалістичного руху» (Hristakudis 1999, 241-247, 244).

Далі слід звернути увагу на той факт, що саме в цей період і А. Бенероя, і К. Раковський зустрічаються з Ізраїлем (Александром) Лазаревичем Гельфандом (Парвусом)¹⁴, який проживав у Туреччині і з яким Троцький вже не підтримував публічних контактів, але учнем якого (як зазначалося вище) він певний час був і з фінансовою підтримкою якого окремі соціалісти пов'язували паризьке видання Троцького «Наше слово»¹⁵.

Отже, Раковський стає послідовним прихильником концепції Балканської конфедерації, дивлячись на подібний проєкт не тільки як на спробу зовнішньополітичного врегулювання етнічних конфліктів у контексті національної політики соціалістичних партій, але і як на модель цілком реального державного будівництва. З огляду на величезну кількість причин, однією з яких, поза всяким сумнівом, стала Перша світова війна, проєкт Балканської конфедерації не отримав будь-якого логічного розвитку¹⁶. Однак немає нічого дивного в тому, що в умовах початкового становлення радянської України, главою уряду якої К. Раковський був призначений в 1919 р., він ще раз спробував зробити символом державного будівництва аналогічний проєкт конфедерації, проте цього разу вже радянської.

Згодом питання про конфедералізм К. (Х. Г.) Раковського стало одним із пунктів його публічного звинувачення як сепаратиста і опозиціонера союзному проєктуванню у тому вигляді, в якому його бачив і просував Сталін. У своєму виступі на «IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей», що

¹⁴ З 1910 р. А. Парвус проживає в Константинополі; він є економічним радником младотурків, активно друкується в соціалістичній пресі і контактує з К. Раковським з приводу постачання російського зерна через румунські порти. А. Парвус є послідовним прихильником концепції Сполучених Штатів Європи (Gusev 2020, 173-188).

¹⁵ Сам Л. Д. Троцький пов'язував чутки, що поширились в соціалістичному середовищі, про взаємини К. (Х. Г.) Раковського з А. Л. Парвусом і наступні інвестиції Раковського в «Наше слово» (опосередковано з балканських «придбань» Парвуса) з інсинуаціями Г. Алексінського.

¹⁶ У даному випадку не йдеться ні про формат існування Королівства сербів, хорватів та словенців, ні про федеративну державу СФРЮ, цілі та методи яких не співпадали з проєктом, запропонованим болгарськими соціал-демократами.

відбулася 12 червня 1923 р., Сталін прямо говорив, що українська делегація «нав'язує... конфедерацію» (Stalin 1947, 340-341). Критикуючи Раковського, він наголошував на прагненні останнього створити не союзну державу, а союз держав. Вказував й на те, що К. (Х. Г.) Раковський відстоює логіку союзного будівництва, в межах якого не повинно відбуватися прямого злиття республіканського Наркомату закордонних справ та Наркомату торгівлі зі своїми загальносоюзними аналогами (Stalin 1947, 340-341). «Я бачу, – публічно заявив 1923 р. Сталін, – деякі тт. з українців за період від I з'їзду Союзу Республік до XII з'їзду партії та цієї наради зазнали певної еволюції від федералізму до конфедералізму. Ну а я за федерацію, тобто проти конфедерації, тобто проти пропозицій Раковського та Скрипника» (Stalin 1947, 340-341).

Таким чином, від Балканської (Східної) конфедерації центристське крило східноєвропейського соціалізму (в особах Раковського і Троцького) пройшло шлях до проєкту радянської конфедерації¹⁷, природно з усіма застереженнями і сумнівами в реальності перспектив подібного союзного будівництва. В межах запропонованої теми відзначимо декілька етапів формування так званої української конфедералістської опозиції: по-перше, це об'єднання невеликої групи українських «націоналів» навколо Раковського з питання про характер союзного будівництва; окремо варто

¹⁷ У цьому випадку поняття "радянська конфедерація"а – по суті, пряме цитування визначення Сталіна, який у своїй "Відповіді на виступ на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей 12 червня 1923 р." саме так позначив альтернативний проєкт (Сталін називає його "контрпроєктом українців") державної організації майбутнього СРСР (повний текст виступу Й.В. Сталіна опубліковано в «Зібранні творів Й.В. Сталіна», Т. 5). Сам Раковський якнайповніше виклав своє бачення українського проєкту в книзі "Союз Радянських Соціалістичних Республік: новий етап у союзному радянському будівництві". У сучасній українській історіографії до цього ж питання звернувся проф. В. Ф. Солдотенко який у "Bulgarian historical review" (2018, №1-2, с. 92-135) опублікував статтю "Християн Раковський у революційних подіях в Україні (1918–1923 рр.): пошук сучасних наукових акцентів". Таким чином, термін "радянська конфедерація" згадується в нашій роботі як історіографічна самоназва, тематично пов'язана з конфедералістськими напрацюваннями К. Раковського на Балканах.

нагадати про дискусію з національного питання, що розгорнулася в ході XII з'їзду РКП (б). З іншого боку, конфлікт, що спалахнув між В. І. Леніним і Й. В. Сталіним з національного питання, яке, втім, мало швидше тактичний, ніж принциповий характер. «...Краще пересолити у бік поступливості... національним меншинам, ніж недосолити...», – наголошував В. І. Ленін у своїх майже передсмертних записках від 30 і 31 грудня 1922 р. (Lenin 1970, 356-362). Відомо, що К. (Х. Г.) Раковський приїжджав до В. І. Леніна в Горки ще за пів року до XII з'їзду партії, наприкінці серпня 1922 р. Згодом, у вересні з Леніним з цього ж приводу зустрічався і Сталін. Нарешті, у квітні 1923 р. XII партійний з'їзд підтвердив наявність кількох внутрішньопартійних точок зору на національне питання. Фактично з'їзд зафіксував існування тактичних розбіжностей, тобто того, що шляхи вирішення національного питання в Україні (а також їх трактування К. (Х. Г.) Раковським особисто) дуже сильно розходилися з автономістськими уявленнями про організацію політичного простору в СРСР, викладеними в автономістському проєкті Сталіна. Таким чином, про формування конфедералістської опозиції в Україні можна говорити як про етап у формуванні всієї «лівої опозиції» всередині РКП(б).

К. (Х. Г.) Раковський у низці своїх виступів на XII з'їзді РКП(б) говорив про складність роботи в Україні, про продовження національної боротьби та небажання партійних функціонерів пристосовуватися до неоднозначних реалій Української радянської республіки (Dvenadtsatyy s'yezd RKP (b) 1968). Докладніше про своє бачення перспектив союзного будівництва в СРСР Раковський написав у книзі «Союз Радянських Соціалістичних Республік. Новий етап у союзному радянському будівництві», виданій у Харкові того ж 1923 р., (Rakovski 1923). У цій праці він звертав увагу на конкретні моменти політичної організації СРСР,

наголошував на необхідності створення двопалатного парламенту з обов'язковим суб'єктним представництвом республік. Крім того, конкретизуючи своє бачення внутрішньої організації Радянського Союзу, він висловився за деяке ослаблення центру за рахунок передачі частини функцій політичного представництва республіканським органам, а також за обов'язкове розширення повноважень національного сектору в сфері освіти та культури. Саме ці погляди коштували К. (Х. Г.) Раковському публічного звинувачення в конфедералізмі, що надалі стало офіційним приводом для його переведення з посади Голови Раднаркому УСРР на дипломатичну роботу, а, по суті, виявилось початковим кроком на шляху завершення його політичної кар'єри і фізичного усунення.

У свою чергу, Л. Д. Троцький, який знав про формальну незгоду Леніна з автономістським проектом Сталіна і про те, як він сам пізніше писав, що Ленін готував «бомбу» з національного питання, був змушений залишити країну на початку 1929 р. Тобто тоді, коли К. (Х. Г.) Раковський вже перебував у засланні, географія якого пролягла між Астраханню і Барнаулом. Завершилася історія цієї цікавої дружби, що тривала уривками навіть під час заслання та повної політичної ізоляції Раковського, сумно і трагічно. Обидва вони, К. (Х. Г.) Раковський та Л. Д. Троцький, пішли з життя насильно і страшно, майже одночасно: один у 1940-му, другий – у 1941 році.

Отже, проекти балканської та радянської конфедерації створювались як елементи зовнішньополітичної стратегії альтернативних радикалізму центристських течій східноєвропейського марксизму. Погляд К. (Х. Г.) Раковського на проблему союзного будівництва в СРСР передбачав певну суб'єктність України у складі Радянського Союзу. В результаті виникала перспектива демократичного конфедерування політично самодостатніх суб'єктів, у яких (в умовах союзного будівництва) могла

сформуватися самостійна культурна політика, складалися передумови для розвитку більш вільного економічного простору, знімалися митні обмеження, формувалася найбільш самостійна, хоча й залежна від схвалення центром, зовнішня політика; планувалася деяка децентралізація діяльності силових інститутів та структур. На Балканах реалізація подібного проєкту могла дозволити, хоча б частково, зняти напруженість македонського питання; в СРСР подібний проєкт відкривав шлях до більшої самостійності радянських республік за конституційної захищеності процесів субкультурної автономізації. Як зазначалося вище, Балканські війни та початок Першої світової війни поставили хрест на перспективах реалізації балканської конфедерації, проте деякий час зберігалися ілюзії можливості більш вільного (принципово обмеженого рамками класової ідеології) радянського союзного будівництва. Найбільший розвиток подібне проєктування, принаймні у питанні про локальний розвиток суб'єктів національної автономії, отримало в Україні початку 1920-х років, де воно стало формальним продовженням національної політики Української Народної Республіки (УНР).

У цьому контексті слід повернутися до тези про нерозуміння національної специфіки в Україні, про що нібито ненароком говорив під час дискусії з національного питання К. (Х. Г.) Раковський. У колишньому республіканському партійному архіві, нині Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зберігаються документи, в яких 1917 року активно порушується питання про російськомовні претензії деяких київських видань. Про це на одному із засідань Південного обласного комітету Бунду говорить М. Рафес – голова його київської організації, член Центральної Ради 1917 р., він же за сумісництвом державний контролер Генерального Секретаріату. Пізніше Л. Д. Троцький напише про М. Рафеса: «...перебував у Петлюри в "міністрах"»

мало не до 1920 року» (Materialy o revolyutsii ...). Виникає питання, що ховається за цією відверто неприязною фразою Троцького, недостатнє політичне розуміння проблеми чи неприховуване небажання її розуміти?

Здається, що етнічному єврею Троцькому так само підсвідомо не хотілося усвідомлювати своє генетичне єврейство та пов'язані з цим питання самовизначення, як болгарину Раковському (за сумісництвом інтернаціоналісту та балканському конфедералісту); поступово йому ставало зрозуміло, що ситуація з національним питанням в Україні вкрай не проста чи принаймні остаточно невизначена (Protokol sobraniya ...). Саме тому від практично повного заперечення національної специфіки (опору цим поглядам Раковський спочатку знаходив у великих промислових центрах сходу України) він, як голова Раднаркому, поступово приходив до підтримки тези про необхідність визнання національної специфіки в багатонаціональній Україні (хоча б на рівні комітетів незаможних селян-«комнезамівців»). Таким чином, саме в національно-політичній рівновазі Раковський вбачав потенційний фундамент для подальшого соціально-політичного розвитку УСРР.

Натомість внутрішньопартійне будівництво до певної міри відображало погляди партії на характер державного будівництва в Україні. Так, в КП(б)У протягом 1919-1920 рр. в індивідуальному порядку вступали боротьбісти (ліві есери) та члени Комфарбанда (Єврейського комуністичного союзу) (Gusev 1994). Створення Єврейської секції, як національної секції КП(б)У, формувало умови для консервації автономістських тенденцій, нехай «червоного», та все ж єврейства всередині комуністичної партії. Такий процес не міг не турбувати партійних функціонерів, які несподівано уgliedили в політичній освіті та перспективах політичної адаптації національною мовою загрозу централістським тенденціям у партії. Таким чином, українська радянська

опозиція 1922-1923 рр., визначена Сталіним як опозиція «націоналів», корінням сягала політичної практики УНР і саме з досвіду Української Народної Республіки були привнесені в політичну практику УСРР основи територіальної єврейської автономії.

Сучасний канадсько-американський дослідник Г. Абрамсон звернув увагу на унікальну специфіку поєднання общинних завдань етнічного єврейства в Україні з пошуком вирішення національного питання у внутрішньополітичній програмі такої впливової єврейської соціал-демократичної партії, як Бунд – «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії» (Abramson 2017). Багатонаціональність і демократизм Української революції дали шанс автономістським сподіванням Бунда, які практично двадцять років генерувала, зміцнювала та розвивала соціал-демократична платформа «Серпневого блоку».

Точкою відліку для реального автономістського проектування стала праця «Соціал-демократія та національне питання» В. Медема, одного з теоретиків Бунду, в якій автор ще 1906 р. вказував на необхідність виборів до національних сеймів з їх подальшим об'єднанням у федеративний союз (Medem 1906, 53, 54). Паралельно з подібною політичною логікою, тобто з активізацією програми зі скликання національних сеймів, в Україні з 1917 р. так само почала формуватися інституційна вертикаль організаційної взаємодії національних організацій. Цікаво, що зрештою виборча тактика в контексті діяльності конкретних єврейських громад в Україні реального політичного втілення не отримала. У той час як у рамках роботи Генерального Секретаріату, навпаки, виник самостійний Секретаріат у національних справах, до складу якого увійшли три віце-секретарства: у польських, великоросійських та єврейських справах (Protokol sobraniya ...). Причому, як це було за десять років до того в Македонії, коли саме єврейська секція стала фундаментом для розвитку Соціалістичної

федерації в Солуні, саме єврейське міністерство почало уособлювати собою квінтесенцію національної політики в Україні періоду УНР.

Автономістська програма Бунду передбачала таку тактику: «...вилучення з підпорядкування держави та органів місцевого та обласного самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури (народна освіта та інш.) і передача їх нації в особі особливих установ, місцевих та центральних, що обираються всіма її членами на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування ... » (Dubnov). Таким чином, в епоху УНР було проведено унікальний експеримент, який не мав світових аналогів й передбачав нейтралізацію внутрішніх проблем єврейської спільноти через реалізацію демократичного досвіду молоді Української республіки. Зі зрозумілих причин подібний досвід багато в чому мав декларативний характер, бо значною мірою був затьмарений погромним рухом, який здобув в Україні небачений розмах та особливе соціально-національне обґрунтування. Однак саме він став причиною гальмування нівелюючої національної політики в Радянській Україні на початковому етапі її політичного існування. Надалі, змушені виживати в умовах погромного хаосу, українські євреї, які не отримували очікуваної державної допомоги, почали масово приймати унітарну більшовицьку, а не автономістсько-центристську (конфедералістську) концепцію соціального розвитку. При цьому вони на генетичному рівні зберігали механізми історичної пам'яті та традиційної культурної ідентичності. Саме цей чинник зробив такими незручними єврейські секції для зорієнтованого на унітаризм радянського керівництва. Спочатку створені для нейтралізації етнічної самостійності єврейського населення, вони, натомість, почали продукувати принципи радянського єврейства, готового об'єднуватися за етнічною ознакою, але тепер уже на основі класового комуністичного підходу. На жаль, процес нівелювання національної компоненти відбувався

настільки послідовно, що зрештою призвів до того, що вже не М. Рафес скаржився на знеособлення національного простору, а різні радянські партійні функціонери вказували на нього як на незручного куратора зайвого, на їхню думку, національного елемента (Pis'mo M. Rafesa ..., list 105).

Остаточне знищення єврейських секцій і політичний контроль відповідних радянських органів, централізація радянської адміністративної системи, що все більш посилювалася, на довгі роки зробили забороненою тему культурно-національної ідентифікації українського єврейства. Проте практика єврейського автономізму, що формувалася протягом досить тривалого часу, дозволила зберегти фрагменти етнічної (єврейської) культурної спадщини, що існують сьогодні як сегмент унікальних колекцій у приватних зібраннях, державних музеях, архівах і бібліотеках України.

Отже, підбиваючи підсумок дослідженню, зазначимо: попри суттєві відмінності, проєкти балканської та радянської конфедерацій мали багато споріднених, близьких за своєю внутрішньою природою політичних рис. Обидва ці проєкти стали відображенням не лише зовнішньополітичних регіональних проблем, а й внутрішніх завдань партійного будівництва. Обидва вони вказували на процес формування внутрішньопартійної опозиції та наростання протиріч, пов'язаних з радикально-класовим і «примиренсько»-соціалістичним сприйняттям соціального розвитку на Балканах та в ранньому СРСР. Геополітично вони охоплювали величезні території та передбачали широке етнічне розмаїття, яке досягається на основі загальнодемократичної платформи. При цьому автори подібних проєктів були переконані в тому, що за демократичним етапом державного зближення не може прийти етап соціалістичного конфедерування, в основу якого має бути покладено принцип соціалістичного інтернаціоналізму.

Водночас лівоцентристські автори конфедералістських проєктів робили ставку на їхню поступальну практичну реалізацію. На Балканах, з урахуванням політичної ситуації, проєкт був розрахований на реалізацію ширшої демократичної коаліції і, відповідно, не передбачав націоналізації власності. Прикладом такої стратегії для Балкан повинна була стати міжпарламентська демократична ліга лівих депутатів турецького меджлісу і парламентів балканських країн. У масштабах радянської конфедерації так само мислилося об'єднання соціалістичних країн-суб'єктів, внутрішній простір яких міг бути ускладненим за рахунок реалізації автономістських ініціатив (у сфері культури, можливо, частково освіти та охорони здоров'я), але при цьому їхня загальна стратегія мала співвідноситися з єдиним центром координації і політичною програмою РКП(б).

Таким чином, можливість реалізації автономістських проєктів в умовах конфедерування великих субтериторіальних утворень робила їх максимально привабливими для вирішення наболілих національних проблем, подібних до македонського питання на Балканах і єврейського питання в пізній Російській імперії та ранньому СРСР. В обох випадках проблема єврейської самоідентифікації відігравала ключову роль у розвитку конфедеративного проєктування, вказуючи на перспективність для єврейського населення Солуні македонської автономії та на можливість самостійної політичної організації російського, українського та білоруського єврейства в контексті автономістської стратегії Серпневого блоку в цілому та Загального єврейського робітничого союзу, зокрема. Проте, незважаючи на загальну привабливість балканського та радянського проєктів, перспектива їхньої реалізації спочатку викликала більше запитань, ніж відповідей. У той час, як та сама платформа єврейської культурно-національної автономії, реалізована в умовах політичної

практики УНР, на деякий час дала єврейському населенню України ілюзію політичної значущості та перспективи політичної самоорганізації.

Вражаючим чином коло замкнулося. Вирішення єврейського питання, про яке стільки писали в рамках концепції австромарксизму О. Бауер та К. Реннер, розглядалося як можливе для балканських євреїв та євреїв Російської імперії лише у політичній перспективі конфедерації. Однак сама концепція конфедерації виявилася ілюзорною і на зародковому, локальному рівні змогла реалізуватися лише в умовах Української революції або на рівні більшовицької інтерпретації єврейського питання, в контексті загальної ідеології лівої опозиції та максимально кастрованих культурно-політичних національних секцій РКП (б). Таким чином, Українська революція не призвела до вирішення єврейського питання, а в деяких випадках навіть підштовхнула українське єврейство у бік політичного визнання більшовизму. У свою чергу, єврейські секції також проіснували недовго, залишившись лише сегментом історичної пам'яті в контексті класово-інтернаціоналістської ідеології СРСР.

Македонське питання так само не досягло необхідного рівня реалізації. Перша світова війна спровокувала активізацію грецького впливу в регіоні, внаслідок чого Солунь втратила статус «Балканського Єрусалима». Євреїв почали поступово виселяти з центру міста. Звичний їм уклад почав руйнуватися і потроху втрачати ту унікальну внутрішню відокремленість, яка колись була характерна для існування євреїв у величезній мультикультурній Османській імперії.

Перша світова війна та подальший розпад імперій, які здавалися непорушними, виникнення на їхніх руїнах молодих, незалежних держав, які прагнули відновлення національної ідентичності, унікальний національно-політичний досвід УНР і державоутворюючі пошуки перших років існування СРСР – все це був шлях до співвіднесення національного

та державно-централістського у світовій геополітиці першої чверті ХХ століття. Сьогодні, коли політична та економічна криза охоплює весь світ, а інституційні державні системи не витримують перевірку часом, лівоцентристський досвід державного будівництва, у контексті розвитку багатонаціональних держав, може виявитися затребуваним. Вирішення наболілих національних питань може бути пов'язане з вивченням досвіду конфедерування та автономізації початку ХХ століття з урахуванням характерної для цього періоду боротьби за найдрібніші нюанси етнічних прав і свобод. Це складний шлях між Сциллою націоналістичних перекосів і Харибдою глобалізації або шовінізму. І шлях цей може бути пройдений лише за умови максимальної виваженості, толерантності та гуманізму. А якщо ні, то всі декларації принципів сучасного вільного етнокультурного розвитку можуть виявитися не більше ніж прикриттям політики обмеження національних інтересів, без обов'язкового всебічного вивчення правового статусу етнічних меншин у багатонаціональних країнах, тобто без збереження їхньої політичної, економічної та культурної самобутності.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Abramson, H. 2017. Molytva za vladu. Ukrayintsi ta yevreyi v revolyutsiynu dobu (1917-1920) [Prayer for Power. The Ukrainians and The Hebrews in the Revolutionary Era (1917-1920)]. Kyiv: Dukh i litera, 320 s. (In Ukrainian).

Абрамсон, Г. 2017. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917-1920). Київ: Дух і літера, 320 с.

Aganson, O. I. Balkany nakanune Pervoy mirovoy voyny: naputi k novomu balansu sil [The Balkans on the Eve of the First World War: on the Way to a New Balance of Power]. URL:

[http://www.viaevrasia.com/documents/Aganson_novaya_i_noveishaya_istoriya%20\(1\).pdf](http://www.viaevrasia.com/documents/Aganson_novaya_i_noveishaya_istoriya%20(1).pdf) (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Агансон, О. И. Балканы накануне Первой мировой войны: на пути к новому балансу сил. URL: [http://www.viaevrasia.com/documents/Aganson_novaya_i_noveishaya_istoriya%20\(1\).pdf](http://www.viaevrasia.com/documents/Aganson_novaya_i_noveishaya_istoriya%20(1).pdf) (Дата звернення 23. 01. 2023).

Andreyeva, I. S., Gulyga, A. V. 2003. Traktat o Vechnom mire [Treatise on Eternal Peace]. Sankt-Peterburg: Aliteyya, 398 s. (In Russian).

Андреева, И. С., Гулыга, А. В. 2003. Трактат о Вечном мире. Санкт-Петербург: Алитейя, 398 с.

Аврамов, Р. 1911. Tesnite sotsialisti i balkanskata konfederatsiya [The Narrow Socialists and the Balkan Confederation]. *Napred*, 6 noemvri. (In Bulgarian).

Аврамов, Р. 1911. Тесните социалисти и балканската конфедерация. *Напред*, 6 ноември.

Babkina, E., Mikhaleva, T., Rodich, M., Shishkareva, T., Loysa, D. 2017. Evropeyskoye pravo [European law]. Moscow: Litres, 460 s. (In Russian).

Бабкина, Е., Михалева, Т., Родич, М., Шишкарева, Т., Лойша, Д. 2017. Европейское право. Москва: Litres, 460 с.

Bakunin, M. 2017. Rechi na kongressakh Ligi Mira i Svobody [Speeches at the Congresses of the League of Peace and Freedom]. Moscow: Litres, 58 s. (In Russian).

Бакунин, М. 2017. Речи на конгрессах Лиги Мира и Свободы. Москва: Litres, 58 с.

Bauer, O. 2004. Natsional'ne pytannya [National Issue]. Kyiv: Osnovni tsinnosti, 116 s. (In Ukrainian).

Бауер, О. 2004. Національне питання. Київ: Основні цінності, 116 с.

Bezarov, O. T. 2010. Yevreys'ke pytannya v Rosiys'kiy imperiyi u 1881-1894 rokakh: evolyutsiya derzhavnoyi polityky [The Jewish Question in the Russian Empire in 1881-1894: Evolution of State Policy]. Chernivtsi: Nashi knyhy, 319 s. (In Ukrainian).

Безаров, О. Т. 2010. Єврейське питання в Російській імперії у 1881-1894 роках: еволюція державної політики. Чернівці: Наші книги, 319 с.

Bezarov, A. T. Pobedonostsev i evreyskiy vopros [Pobedonostsev and the Jewish Question]. URL: <http://sefercenter.org/upload/VariousConfProceedings%20-%202008%20Part1.pdf> (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Безаров, А. Т. Победоносцев и еврейский вопрос. URL: <http://sefercenter.org/upload/VariousConfProceedings%20-%202008%20Part1.pdf> (Дата звернення 23. 01. 2023).

Blagoev, D. 1960. Balkanskiyat vopros i sotsialdemokratiyata [The Balkan Question and Social Democracy]. *Sachineniya*. Sofiya: Izd-vo na BKP, vol. 13, s. 494-499. (In Bulgarian).

Благоев, Д. 1960. Балканският въпрос и социалдемократията. *Съчинения*. София: Изд-во на БКП, т. 13, с. 494-499.

Brauntal Julius. 1967. History of the International 1864-1914. New York, Washington: Thomas Nelson and Sons, Ltd, vol. 1, 393 p.

Bukhbinder, N. A. 1925. Istoriya evreyskogo rabocheho dvizheniya v Rossii: po neizdannym arkhivnym materialam [History of the Jewish labor

movement in Russia: according to unpublished archive materials]. Leningrad: Akadem. izd-vo, 387 s. (In Russian).

Бухбиндер, Н. А. 1925. История еврейского рабочего движения в России: по неизданным архивным материалам. Ленинград: Академ. изд-во, 387 с.

Cameron, F. 2004. The Future of Europe: Integration and Enlargement. London and New York: Psychology Press, 186 p.

Chernyavskiy, G. 2010. Lev Trotskiy [Leon Trotsky]. Moscow: Molodaya gvardiya, 665 s. (In Russian).

Чернявский, Г. 2010. Лев Троцкий. Москва: Молодая гвардия, 665 с.

Damyanova, Zh. 1988. Balgarskata sotsialdemokratiya i Vtoriyat internatsional. Anotirana bibliografiya na dokumenti v chuzhdestranni arhivi i biblioteki. (1908-1912) [Bulgarian Social Democracy and the Second International. Annotated bibliography of Documents in Foreign Archives and Libraries. (1908-1912).]. *Izvestiya na Instituta po istoriya na BKP*. Sofiya, vol. 59, s. 236-270. (In Bulgarian).

Дамянова, Ж. 1988. Българската социалдемократия и Вторият интернационал. Анотирана библиография на документи в чуждестранни архиви и библиотеки (1908–1912). *Известия на Института по история на БКП*. София, т. 59, с. 236-270.

Damyanova, Zh. 1989. Krastyo Rakovski – zhivot i deynost [Krastyo Rakovski – Life and Activity]. *Izvestiya na Instituta po istoriya na BKP*. Sofiya, t. 64, s. 118-144. (In Bulgarian).

Дамянова, Ж. 1989. Кръстьо Раковски – живот и дейност. *Известия на Института по история на БКП*. София, т. 64, с. 118-144.

Deliradev, P. 1909. Balkanskata konfederatsiya [The Balkan Confederation]. T. Pazardzhik: Pechat. «Targovska» na G. Barlieva, 48 s. (In Bulgarian).

Делирадев, П. 1909. Балканската конфедерация. Т. Пазарджикъ: Печат. «Търговска» на Г. Бърлиевъ, 48 с.

Deliradev, P. 2007. Osashtestvima li e avtonomnata ideya? [Is the Autonomous Idea Feasible?]. *Vatreshnata makedono-odrinaska revolyutsionna organizatsiya (1893-1919). Dokumenti na tsentralnite rakovodni organi (ustavi, pravilnitsi, memoari, deklaratsii, rezolyutsii, pisma)*. Sofiya: Darzhavna agentsiya «Arhivi», v. 1, ch. 2, s. 778-781. (In Bulgarian).

Делирадев, П. 2007. Осъществима ли е автономната идея? *Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893-1919). Документи на централните ръководни органи (устава, правилници, мемоари, декларации, резолюции, писма)*. София: Държавна агенция «Архиви», т. 1, ч. 2, с. 778-781.

Dubnov, S. 1923. Evrei v Rossii i Zapadnoy Evrope v epokhu antisemitskoy reaktsii [Jews in Russia and Western Europe in the Age of Anti-Semitic Reaction]. Moscow, Petrograd, izd. L. D. Frenkel', 377 s. (In Russian).

Дубнов С. 1923. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. Москва, Петроград, изд. Л. Д. Френкель, 377 с.

Dubnov, S. Evrei. Noveyshaya evolyutsiya evreyskoy natsional'noy idei [Jews. The Latest Evolution of the Jewish National Idea]. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/26625-16-semen-dubnov-evrei-noveyshaya-evolyuciya-evreyskoy-nacio> (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Дубнов, С. Евреи. Новейшая эволюция еврейской национальной идеи.
URL:

<https://nsarchive.gwu.edu/document/26625-16-semen-dubnov-evrei-noveyshaya-evolyuciya-evreyskoj-nacii> (Дата звернення 23. 01. 2023).

Dvenadtsatyy s"yezd RKP (b). Stenograficheskiy otchet [Twelfth Congress of the RCP (b). Verbatim Report]. 1968. Moscow: Politizdat, 921 s. (In Russian).

Двенадцатый съезд РКП (б). Стенографический отчет. 1968. Москва: Политиздат, 921 с.

Evrei i russkaya revolyutsiya: materialy i issledovaniya [Jews and the Russian Revolution: Materials and Research]. 1999 / red.-sost. O. V. Budnitskiy. Moskva, IYerusalim, «Gesharim», 480 s. (In Russian).

Евреи и русская революция: материалы и исследования. 1999 / ред.-сост. О. В. Будницкий. Москва, Иерусалим, «Гешарим», 480 с.

Geshov, I. E. Balkanskiy soyuz [Balkan Union]. URL: http://militera.lib.ru/memo/other/geshov_ie/index.html (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Гешов, И. Е. Балканский союз. URL: http://militera.lib.ru/memo/other/geshov_ie/index.html (Дата звернення 23. 01. 2023).

Gusev, V. I. 1994. Bund, Komfarband, evsektsiya KP(b)U: stranitsy politcheskoy biografii, 1917–1921 [Bund, Komfarband, Eusection of the CP(b)U: Pages of Political Biography, 1917-1921]. В. м., Obshchestvo "Evreïskoe nasledie", 20 s. (In Russian).

Гусев, В. И. 1994. Бунд, Комфарбанд, евсекция КП(б)У: страницы политической биографии, 1917-1921. Б. м., Obshchestvo "Evreïskoe nasledie", 20 с.

Gusev, A.V. 2020. Lev Trotskiy – teoretik evropeyskoy integratsii. Rossiya i Evropa: dalekiye i blizkiye [Lev Trotsky is a theoretician of European integration.]. Moskva: Kuchkovo pole, s. 173-188. (In Russian).

Гусев, А. В. 2020. Лев Троцкий – теоретик европейской интеграции. *Россия и Европа: далекие и близкие*. Москва: Кучково поле, с. 173–188.

Gyugo, V. Rech' na kongresse mira v Parizhe (1849) [Speech at the Peace Congress in Paris (1849)]. URL: http://antimilitary.narod.ru/antology/hugo/hugo_1849_kongress.htm (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Гюго, В. Речь на конгрессе мира в Париже (1849). URL: http://antimilitary.narod.ru/antology/hugo/hugo_1849_kongress.htm (Дата звернення 23. 01. 2023).

Haupt, G. 1986. Aspects of International Socialism 1871-1914. London; New York: Cambridge University Press, 181 p.

Hristakudis, A. 1998-1999. Avram Benaroya (1887-1979) – zhivot i deynost [Avram Benaroya (1887-1979) – Life and Activity]. *Godishnik Almanah za istoriyata na evrei v Balgariya*, vol. XXX, Sofiya, s. 241-247. (In Bulgarian).

Христакудис, А. 1998–1999. Аврам Бенароя (1887-1979) – живот и дейност. *Годишник Алманах за историята на евреи в България*, т. XXX, София, с. 241-247.

Husev, V. I. 1992. Tsentral'na Rada i Bund (lystopad 1917 – kviten' 1918 rr.) [The Central Council and the Bund (November 1917 – April 1918)]. *Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal*, № 11, s. 24-34. (In Ukrainian).

Гусев, В. І. 1992. Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 – квітень 1918 рр.). *Український історичний журнал*, № 11, с. 24-34.

Husyev, V. Bund v suspil'no-politychnomu zhytti Ukrayiny (kin. XIX st. – 1921 r.). *Ukrayins'ka spilka*. URL: <https://www.national.org.ua/library/bund.html> (Date of the application 10. 07. 2019). (In Ukrainian).

Гусев, В. Бунд в суспільно-політичному житті України (кін. XIX ст. – 1921 р.). *Українська спілка*. URL: <https://www.national.org.ua/library/bund.html> (Дата звернення 10. 07. 2019).

Istoriya na Osmanskata imperiya [History of the Ottoman Empire] (Pol Dyumon. razdeli 12 i 14). 2014. Sofiya. URL: https://electronic-library.org/books/Book_0046.html (Date of the application 23. 01. 2023). (In Bulgarian).

История на Османската империя (Пол Дюмон. раздели 12 и 14). 2014. София. URL: https://electronic-library.org/books/Book_0046.html (Дата звернення 23. 01. 2023).

Jews, Turks and Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth century. 2002. Seracuse, NewYork: Seracuse university press, 428 p.

Kautskiy, K. 1906. Evreyskiye pogromy i evreyskiy vopros [Jewish Pogroms and the Jewish Question]. Sankt-Peterburg: Izdaniye E. M. Alekseyevoy, 16 s. (In Bulgarian).

Каутский, К. 1906. Еврейские погромы и еврейский вопрос. Санкт-Петербург: Издание Е. М. Алексеевой, 16 с.

Kautskiy, K. 1917. Natsional'noye gosudarstvo i soyuz gosudarstv [National State and Union of States]. Moscow: Izd-vo I. Efimov, N. Zheludkov i K, 94 s. (In Russian).

Каутский, К. 1917. Национальное государство и союз государств. Москва: Изд-во И. ЕФИМОВ, Н. ЖЕЛУДКОВ И К, 94 с.

Kazakov, E. 1998-1999. Spasyavaneto na evreite v Balgariya i natsionalniyat vavros (geopoliticheska interpretatsiya) [The Rescue of the Jews in Bulgaria and the National Question (Geopolitical Interpretation)]. *Godishnik Almanah za istoriyata na evrei v Balgariya*. Sofiya: „Shalom“, vol. 30, s. 103-114, 110. (In Bulgarian).

Казаков, Е. 1998-1999. Спасяването на евреите в България и националният въпрос (геополитическа интерпретация). *Годишник Алманах за историята на евреи в България*, София: „Шалом“, т. 30, с. 103-114, 110.

Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropeyskoy chasti Rossii v period Grazhdanskoй voyny. 1918-1922 gg.: Sbornik dokumentov [Book of Pogroms. Pogroms in Ukraine, Belarus and the European Part of Russia during the Civil War. 1918-1922: Collection of Documents]. 2007 / otv. red. L. B. Milyakova. Moscow: ROSSPEN, 1032 s. (In Russian).

Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918-1922 гг.: Сборник документов. 2007 / отв. ред. Л. Б. Милякова. Москва: РОССПЭН, 1032 с.

Koen, D. 1969. Balgarskite evrei po vremeya na osvobozhdenieto ot turskoto vladichestvo (demografski svedeniya) [Bulgarian Jews at the Time of Liberation from Turkish Dominion (Demographic Information)]. *Godishnik na Obshtestvena kulyturno-prosvetna organizatsiya na evreite v NRB*, godina 4, Sofiya, s. 169-185. (In Bulgarian).

Коен, Д. 1969. Българските евреи по време на освобождението от турското владичество (демографски сведения). *Годишник на Обществена културно-просветна организация на евреите в НРБ*, година 4, София, с. 169-185.

Lazorovych, M.V. «Deklaratsiya prav natsiyi»: zakon pro natsional'no-personal'nuavtonomiyu v konteksti ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv ["Declaration of the Rights of the Nation": the law on national-personal autonomy in the context of the Ukrainian revolution of 1917-1921]. URL: https://www.libr.dp.ua/text/grani_2012_9_26.pdf (Date of the application 23. 01. 2023). (In Ukrainian).

Лазорович, М. В. «Декларація прав нації»: закон про національно-персональну автономію в контексті української революції 1917-1921 років. URL: https://www.libr.dp.ua/text/grani_2012_9_26.pdf (Дата звернення 23. 01. 2023).

Lenin, V. I. 1970. К вопросу о национальностях или об «автомизации» [To the Question of Nationalities or "Autonomization"]. *Polnoye sobraniye sochineniy*. Moscow: Gospolitizdat, vol. 45, s. 356-562. (In Russian).

Ленин В. И. 1970. К вопросу о национальностях или об «автомизации». *Полное собрание сочинений*. Москва: Госполитиздат, т. 45, с.356-562.

Marinova, M. 1975. Balgarskite marksisti v zashtita na natsionalnata nezavisimost (1900-1912) [Bulgarian Marxists in defense of national independence (1900-1912)]. Sofiya: Partizdat, 146 s. (In Bulgarian).

Маринова, М. 1975. Българските марксисти в защита на националната независимост (1900-1912). София: Партиздат, 146 с.

Martov, L. 1918. Natsionalizm i sotsializm (ideologiya «samozashchity») [Nationalism and Socialism (the Ideology of "Self-Defense")]. Peterburg: Tip. «Sel'skogo Vestnika», 80 s. (In Russian).

Мартов, Л. 1918. Национализм и социализм (идеология «самозащиты»). Петербург: Тип. «Сельского Вестника», 80 с.

Martov, Yu. O. Pis'ma i dokumenty (1917-1922) [Letters and Documents (1917-1922)] / sostavitel' Yu. G. Fel'shtinskiy, vstup. stat'ya Yu. G. Fel'shtinskiy, G. I. Chernyavskiy. URL: Lib. misto. Kiev. Ua/HISTORY/FELSHTINSKY/martov.txt (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Мартов, Ю. О. Письма и документы (1917-1922) / составитель Ю. Г. Фельштинский, вступ. статья Ю. Г. Фельштинский, Г. И. Чернявский. URL: Lib.misto. kiev. Ua/HISTORY/FELSHTINSKY/martov.txt (Дата звернення 23. 01. 2023).

Materialy o revolyutsii (sbornik) [Materials about the revolution (collection)]. URL: <https://centrasia.org/person2.php?st=1097399064> (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Материалы о революции (сборник). URL: <https://centrasia.org/person2.php?st=1097399064> (Дата звернення 23. 01. 2023).

Medem, V. 1906. Sotsial-demokratiya i natsional'nyy vopros [Social Democracy and the National Question]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Busselya, 64 s. (In Russian).

Медем, В. 1906. Социал-демократия и национальный вопрос. Санкт-Петербург: Типография Бусселя, 64 с.

Mirovoy krizis 1914–1920 godov i sud’ba vostochnoyevropeyskogo evreystva [The World Crisis of 1914–1920 and the Fate of Eastern European Jewry]. 2005. / Ed. O. V. Budnitskiy. Moscow: ROSSPEN, 448 s. (In Russian).

Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. 2005. / отв. ред. О. В. Будницкий. Москва: РОССПЭН, 448 с.

Okan, H. 1960. Usloviya, pojava i razvitie na rabotnicheskoto i sotsialisticheskoto dvizhenie v Turtsiya. *Istoricheski pregled* [Conditions, Emergence and Development of the Labor and Socialist Movement in Turkey], 1960, vol. XVI, broj 4, s. 92-105. (In Bulgarian).

Окан, Х. 1960. Условия, поява и развитие на работническото и социалистическото движение в Турция. *Исторически преглед*, 1960, т. XVI, брой 4, с. 92-105.

Otkas ot knigata na Avraam Benaroya otnosno sazdavaneto na Sotsialisticheskata rabotnicheska federatsiya v Solun prez 1909 g. [Excerpt from Avraham Benaroya's Book on the Establishment of the Socialist Workers' Federation in Thessaloniki in 1909]. URL: <https://www.solunbg.org/bg/razkajete/drugi/119-otkasi-kniga-avram-benaroya-s-azdavane-na-rabotnicheska-federacia.html> (Date of the application 23. 01. 2023). (In Bulgarian).

Откъс от книгата на Авраам Бенароя относно създаването на Социалистическата работническа федерация в Солун през 1909 г. URL: <https://www.solunbg.org/bg/razkajete/drugi/119-otkasi-kniga-avram-benaroya-s-azdavane-na-rabotnicheska-federacia.html> (Дата звернення 23. 01. 2023).

Ot natsional’nykh gosudarstv k edinoy Evrope: problemy evropeyskoy integratsii v XIX-XXI vv. [From National States to a United Europe: Problems

of European Integration in the XIX-XXI centuries.]. 2016. Moscow: RKhGA, 620 s. (Date of the application 23. 01. 2023).

От национальных государств к единой Европе: проблемы европейской интеграции в XIX-XXI вв. 2016. Москва: РХГА, 620 с.

Paradigma tsiklichnosti mirovoy politiki [The Paradigm of Cyclical of World Politics]. URL: <https://nicbar.ru/politology/study/61-metodologicheskie-problemy-issledovaniya-sovremennykh-mezhdunarodnykh-otnoshenij/622-tema-2-paradigma-tsiklichnosti-mirovoj-politiki> (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Парадигма цикличности мировой политики. URL: <https://nicbar.ru/politology/study/61-metodologicheskie-problemy-issledovaniya-sovremennykh-mezhdunarodnykh-otnoshenij/622-tema-2-paradigma-tsiklichnosti-mirovoj-politiki> (Дата звернення 23. 01. 2023).

Parvanov, A. 1993. Makedonskiyat vavros ot Osvobozhdenieto 1878 g. do Balkanskata vojna 1912 [Macedonian Question from Liberation to 1878 to the Balkan War of 1912]. *Izsledovaniya po makedonskiya vavros*. Sofiya, s. 357-421. (In Bulgarian).

Първанов, А. 1993. Македонският въпрос от Освобождението 1878 г. до Балканската война 1912. *Изследвания по македонския въпрос*. София, с. 357-421.

Parvanov, G. 1997. Balgarskata sotsialdemokratsiya i makedonskiyat vavros (Ot kraia na XIX vek do 1918 godina) [Bulgarian social democracy and the Macedonian question (From the end of the XIX century to 1918).]. Sofiya: Grafimaks OOD, 248 s. (In Bulgarian).

Първанов, Г. 1997. Българската социалдемократия и македонският въпрос (От края на XIX век до 1918 година). София: Графимакс ООД, 248 с.

Parvanov, G., Rusanov, V. 1984. Dokument na V. Glavinov za rannoto sotsialisticheskoto dvizhenie v Evropeyska Turtsiya [Document by V. Glavinov on the Early Socialist Movement in European Turkey]. *Izvestiya na Institutata po istoriya na BKP*, vol. 51, s. 444-458. (In Bulgarian).

Първанов, Г., Русанов, В. 1984. Документ на В. Главинов за ранното социалистическо движение в Европейска Турция. *Известия на Института по история на БКП*, т. 51, с. 444-458.

Pinkas, K. 1981. Reformistskata sotsialdemokratsiya v Balgariya: Ideologiya, politika, organizatsiya 1903-1917 [Reformist Social Democracy in Bulgaria: Ideology, Politics, Organization 1903-1917]. Sofiya: Partizdat, 271 s. (In Bulgarian).

Пинкас, К. 1981. Реформистската социалдемократия в България: Идеология, политика, организация 1903–1917. София: Партиздат, 271 с.

Pis'mo M. Rafesa ot 10 maya 1919 goda predsedatelyu Kiyevskogo otdela Vseukrainskoy chrezvychnoy komissii [Letter of M. Rafes dated May 10, 1919 to the Chairman of the Kyiv Department of the All-Ukrainian Emergency Commission]. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny [TsDAHO]*, f. 41, op. 1, spr. 34, ark. 1-107. (In Russian).

Письмо М. Рафеса от 10 мая 1919 года председателю Киевского отдела Всеукраинской чрезвычайной комиссии. *Центральный державный архив громадських об'єднань України [ЦДАГО]*, ф. 41, оп. 1, спр. 34, арк. 1–107.

Protokol sobraniya Kiyevskoy organizatsii Bunda [Minutes of the meeting of the Kyiv organization of the Bund]. TsDAHO, f. 41, op. 1, spr. 7, 11 ark. (In Russian).

Протокол собрания Киевской организации Бунда. *ЦДАГО*, ф. 41, оп. 1, спр. 7, 11 арк.

Rakovski, K. 1911a. Nasheto stanovishte. Balkanskiya sayuz i chlen 17 [Our Opinion. The Balkan Union and Article 17]. *Napred*, 24 yuni (In Bulgarian).

Раковски К. 1911а. Нашето становище. Българския съюз и член 17. *Напред*, 24 юни.

Rakovski, K. 1911b. Makedoniyata i Turtsiya. *Napred*, 4 okomvri (In Bulgarian).

Раковски, К. 1911б. Македонията и Турция. *Напред*, 4 окомври.

Rakovski, K. 1911v. Okolo izlozhenieto na tesnite [Around the Exhibition of the Narrows]. *Napred*, 23 oktomvri. (In Bulgarian).

Раковски, К. 1911в. Около изложението на тесните. *Напред*, 23 октомври.

Rakovskiy, Kh. G. 1923. Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik: Novyy etap v soyuznom sovetskom stroitel'stve [Soyuz Soviet Socialist Republics: A New Stage in Soviet Union Construction]. Khar'kov, 37 s. (In Russian).

Раковский, Х. Г. 1923. Союз Советских Социалистических Республик. Новый этап в союзном советском строительстве. Харьков, 37 с.

Rafes, M. 1923. Ocherki po istorii Bunda [Essays on the History of the Bund]. Moscow, Moskovskiy rabochiy, 453 s. (In Russian).

Рафес, М. 1923. Очерки по истории Бунда. Москва, Московский рабочий, 453 с.

Renner, K. (Sinoptikus) 1906. Gosudarstvo i natsiya. Issledovaniye s gosudarstvenno-pravovoy tochki zreniya vozmozhnykh printsipov razresheniya natsional'nogo voprosa (K natsional'nomu voprosu v Avstrii) [State and Nation. Research from the State-Legal Point of View of Possible Principles for

Resolving the National Question (On the National Question in Austria)]. Sankt-Peterburg: Iskra; Tipografiya Busselya, 62 s. (In Russian).

Реннер, К. (Синоптикус). 1906. Государство и нация. Исследование с государственной точки зрения возможных принципов разрешения национального вопроса (К национальному вопросу в Австрии). Санкт-Петербург: Искра; Типография Буссея, 62 с.

Stalin, I.V. 1947. Otvet na vystupleniya na IV soveshchaniy TsK RKP (b) s otvetvlenymi rabotnikami natsional'nykh respublik i oblastey [Response to speeches at the IV meeting of the Central Committee of the RCP (b) with branch workers of the national republics and regions]. *Sochineniya*, vol. 5. Moskva: OGIZ; Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, s. 340-341 (In Russian).

Сталин, И. В. 1947. Ответ на выступления на IV совещании ЦК РКП (б) с ответвленными работниками национальных республик и областей. *Сочинения*, т. 5. Москва: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, с. 340-341.

Stanchev, M. 2004. D-ra Krastyo Rakovski – darzhavnik, politik, diplomat [Dr. Krastyo Rakovski – Statesman, Politician, Diplomat]. Sofiya: Marin Drinov, 314 s. (In Bulgarian).

Станчев, М. 2004. Д-ръ Кръстьо Раковски – държавник, политик, дипломат. София: Марин Дринов, 314 с.

Stanchev, M., Chernyavskiy, G. 2008. L. D. Trotskiy, Bolgariya i bolgary [L. D. Trotsky, Bulgaria and the Bulgarians]. Sofiya: Akademicheskoye izdatel'stvo im. prof. Marina Drinova, 354 s. (In Russian).

Станчев, М., Чернявский, Г. 2008. Л. Д. Троцкий, Болгария и болгары. София: Академическое издательство им. проф. Марина Дринова, 354 с.

Tortika, M. V. 2020. Razvitiye kontseptsii evreyskogo avtonomizma v usloviyakh Ukrainskoy revolyutsii i politicheskikh realiy USSR. *Skhidnyy svit*, № 2, s. 75-100. (In Russian).

Тортика, М. В. 2020. Развитие концепции еврейского автономизма в условиях Украинской революции и политических реалий УССР. *Східний світ*, № 2, с. 75-100.

Trotsky, N. 1915. Parvus i bolgarskiye sotsialisty [Parvus and Bulgarian Socialists]. *Nashe slovo*, 14 fevralya. (In Russian).

Троцкий, Н. 1915. Парвус и болгарские социалисты. *Наше слово*, 14 февраля.

Trotsky, L. D. 1926. Pered istoricheskim rubezhom. Balkany i Balkanskaya voyna [Before a Historical Border. The Balkans and the Balkan War]. *Sochineniya*. Moscow, Leningrad: Gosizdat, vol. 6, 503 s. (In Russian).

Троцкий, Л. Д. 1926. Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война. *Сочинения*. Москва, Ленинград: Госиздат, т. 6, 503 с.

Trotsky, L. Razoruzheniye i Soyedinennyye Shtaty Evropy [Disarmament and the United States of Europe]. URL: <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/works/trotm256.html> (Date of the application 23. 01. 2023). (In Russian).

Троцкий, Л. Разоружение и Соединенные Штаты Европы. URL: <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/works/trotm256.html> (Дата звернення 23. 01. 2023).

Trotsky, L. D. Balkanskiye pis'ma. Tetradi so stat'yami [Balkan Letters. Notebooks with Articles]. *Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii*, f. 325, op.1, ed. khr. 17. (In Russian).

Троцкий, Л. Д. Балканские письма. Тетради со статьями. *Российский государственный архив социально-политической истории*, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 17.

Tyutyukin, S. V. 2005a. Rossiya XIX – nachala XX vv. i vyzovy vremeni [Russia 19th – early 20th centuries]. *Desyat' let v zhurnale «Otechestvennaya istoriya»*. Moscow: Sobraniye, s. 197-240. (In Russian).

Тютюкин, С. В. 2005а. Россия XIX – начала XX вв. и вызовы времени. *Десять лет в журнале «Отечественная история»*. Москва: Собрание, с. 197-240.

Tyutyukin, S. V. 2005b. Trudnyye dorogi rossiyskoy modernizatsii [Hard Roads of Russian Modernization]. *Desyat' let v zhurnale «Otechestvennaya istoriya»*. Moskva: Sobraniye, s. 248-255. (In Russian).

Тютюкин, С. В. 2005б. Трудные дороги российской модернизации. *Десять лет в журнале «Отечественная история»*. Москва: Собрание, с. 248–255.

Urilov, I. Kh. 1997. Yu. O. Martov politik i istorik [Yu. O. Martov Politician and Historian]. Moskva: Nauka, 455 s. (In Russian).

Урилов, И. Х. 1997. Ю. О. Мартов политик и историк. Москва: Наука, 455 с.

Vasilev, G. 1991. Belezhki na denya [Notes of the Day] / Sastavitel TSocho Bilyarski. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo «Sv. Kliment Ohridski», 201 s. (In Bulgarian).

Василев, Г. 1991. Бележки на деня / Съставител Цочо Билярски. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 201 с.

Vasilev, G. 1910. Vpechatleniya ot Makedoniya [Impressions from Macedonia]. *Savremenna misal*, № 7, s. 547-550. (In Bulgarian).

Василев, Г. 1910. Впечатления от Македония. *Съвременна мисъл*, № 7, с. 547-550.

Vidnyans'kyu, S. V., Martynov, A. Yu. 2010. Ob'yednana Yevropa: vidmriyi do real'nosti. Istorychni narysy pro bat'kiv-zasnovnykiv Yevropeys'koho Soyuzu [United Europe: from Dreams to Reality. Historical Essays on the Founding Fathers of the European Union]. *Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal*, № 1, s. 223-229 (In Ukrainian).

Віднянський, С. В., Мартинов, А. Ю. 2010. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. *Український історичний журнал*, № 1, с. 223–229.

Vlahov, D. Borbite na makedonskiya narod za osvobozhdenie [The Struggles of the Macedonian People for Liberation]. URL: http://macedonia-history.blogspot.com/2006/10/blog-post_116172688518481250.html (Date of the application 23. 01. 2023). (In Bulgarian).

Влахов, Д. Борбите на македонския народ за освобождение. URL: http://macedonia-history.blogspot.com/2006/10/blog-post_116172688518481250.html (Дата звернення 23. 01. 2023).

Volobuyev, O. V. 1998. Iyun' 1907 – iyul' 1914 g. Men'sheviki v poiskakh novoy partiynoy modeli. *Men'sheviki i men'shevizm* [June 1907 - July 1914. Mensheviks in Search of a New Party Model]. Sb. st. Moscow, s. 24-43. (In Russian).

Волобуев, О. В. 1998. Июнь 1907 – июль 1914 г. Меншевики в поисках новой партийной модели. *Меншевики и меньшевизм. Сб. ст.* Москва, с. 24-43.

Yotov, Y. 1969. Tsentrizmat v balgarskoto sotsialisticheskoto dvizhenie 1905-1920 [Centrism in the Bulgarian Socialist Movement 1905-1920]. Sofiya: Izd-vo na ВКР, 423 s. (In Bulgarian).

Йотов, Й. 1969. Центризъмът в българското социалистическо движение 1905–1920. София: Изд-во на БКП, 423 с.

Yotov, Y. 1971. Vazgledite na balgarskite marksisti za haraktera na partiyata i neynata rolya i myasto v revolyutsionniya protsess [The Views of the Bulgarian Marxists on the Character of the Party and its Role and Place in the Revolutionary Process]. *Izvestiya na Instituta po istoriya na ВКР*. Sofiya, vol. 25, s. 5-41. (In Bulgarian).

Йотов, Й. 1971. Възгледите на българските марксисти за характера на партията и нейната роля и място в революционния процес. *Известия на Института по история на БКП*. София, т. 25, с. 5-41.